

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik :
onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom**
Westerman, J.

Citation

Westerman, J. (2016, December 8). *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom*. De Erfgoeduitgeverij, Utrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/44809>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/44809>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/44809> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Westerman, Jeroen

Title: De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom

Issue Date: 2016-12-08

Inleiding

1 Het onderzoek

Op 9 mei 1171 vond in de kathedraal van Doornik een bijzondere liturgie plaats. Hendrik van Frankrijk, aartsbisschop van Reims en broer van de Franse koning, ging samen met talrijke andere bisschoppen voor in de plechtige wijding (*dedicatio*) van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.¹

De rite van de kerkwijding, één van de uitgebreidste en indrukwekkendste rituelen van de Latijnse Kerk, transformeert het gebouw in een heilige plaats, waar hemel en aarde samenkomen: *Hic est Domus Dei et Porta Coeli*, dit is het huis Gods en de poort van de hemel.² De verjaardag van de kerkwijding is voor elke kerk een hoogfeest. De wijdingsdag van de kathedraal is zelfs een jaarlijkse feestdag voor het hele bisdom, omdat de bisschopskerk de moederkerk (*ecclesia mater*) van alle andere kerken is. Daar staat de zetel (*cathedra*) van de bisschop, die herder en bestuurder van het bisdom is. Door als opvolger van de apostelen de sacramentele gaven van Christus rechtstreeks en via de priesters door te geven, laat hij de gelovigen deel hebben aan het Goddelijk heil.³

De plechtige ceremonie op 9 mei 1171 betekende niet alleen de wijding van de Doornikse kathedraal. De gebeurtenis kan ook beschouwd worden als de afsluiting van een tijdperk van bijna een eeuw, waarin de Kerk van Doornik zich losmaakte van het zuidelijker gelegen bisdom Noyon. De twee afzonderlijke bisdommen waren in de Merovingische tijd onder één gezamenlijke bisschop gekomen. Deze personele unie duurde voort, totdat tegen het einde van de 11de eeuw in de Kerk van Doornik een onafhankelijkheidsbeweging ontstond. Uiteindelijk, na jaren politieke en diplomatieke strijd, besloot paus Eugenius III in 1146 om Doornik een eigen bisschop te geven.⁴

0.1A Tournai, cathédrale Notre-Dame, gezien vanuit het zuiden.

¹ CONTINUATIO TORNACENSIS, 1844a: p.444; 1880a: kol.358. (MGH SS VI, 1844a: p.444; 1880a: kol.358.)

² Aldus de introitus van de kerkwijdingsmis, naar (Genesis 28: 17).

³ Over de kerkwijding: Huyghebaert 1971a: 3-21.

⁴ Met de bul *Sacrosanctae Romanae Ecclesiae* van 24 juli 1146, zie § II.9.4.

Inleiding

Een kerkwijding markeert lang niet altijd de feitelijke voltooiing van een kerkgebouw.⁵ Hoe de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal er in 1171 uitzag en in hoeverre deze voltooid was, is de afgelopen eeuwen dan ook een voortdurend onderwerp van debat geweest. In die wetenschappelijke discussie over de datering van de verschillende delen van de Doornikse kathedraal zijn veel uiteenlopende en elkaar tegensprekende hypotheses geformuleerd. Sommigen meenden dat de wijding overeenkwam met de voltooiing van het totale gebouw, terwijl anderen er een tussenwijding in zagen, die overeenstemde met het gereedkomen van het schip of een eerste fase van het transept.⁶ Volgens weer anderen zou de kerk pas begin 13de eeuw of nog later voltooid zijn, waarbij gewezen kon worden op de vermelding van een wijding in 1213.⁷ Naast de kwestie van de datering ging de discussie vooral over de vraag welke ‘cultuurregio’s’ een dominante invloed op het uiterlijk van de kathedraal hadden gehad. Dacht men aanvankelijk vooral aan Lombardije en het Rijnland, later werd de blik meer gericht op Normandië, Engeland en Noord-Frankrijk.

Merkwaardig genoeg hebben andere vragen die te maken hebben met de nieuwbouw van de kathedraal in het debat nauwelijks aandacht gekregen. Schaars zijn ook de studies die de historische context van de kathedraalbouw in hun beschouwing hebben betrokken. De nieuwbouw van een bisschopskerk in een periode van strijd om de onafhankelijkheid van de bisschoppelijke zetel is namelijk op zijn minst saillant. Slechts enkele onderzoekers hebben een verband gesuggereerd tussen de bisschoppelijke onafhankelijkheidsstrijd en de kathedraalbouw, zonder daar verder op in te gaan. Ook andere factoren, die van invloed kunnen zijn geweest op de bouw van de kathedraal, zoals de stichting van de Sint-Maartensabdij en de opkomst van de Doornikse commune, zijn tot nu toe niet in onderlinge samenhang geanalyseerd. Evenmin is een volgende stap gezet, namelijk een analyse van de betekenis van de architectonische vormen van de Doornikse kathedraal binnen deze historische context.

In het onderhavige onderzoek wordt een eerste poging gedaan om de 12de-eeuwse kathedraal van Doornik te beschouwen in het licht van haar historische context. Dit gebeurt op basis van drie centrale vragen, die onderling sterk met elkaar verbonden zijn. Deze drie vragen betreffen de drie onderzoeksthema’s die in dit boek aan de orde komen: de bouwgeschiedenis, de historische context en de betekenis van de vormen die voor de kathedraal gekozen werden. Aan ieder van deze thema’s is een deel van dit boek gewijd. De eerste vraag betreft de feitelijke totstandkoming van het gebouw zelf: wat is de bouwgeschiedenis van de 12de-eeuwse kathedraal van Doornik? De tweede betreft de historische context: onder welke historische omstandigheden kwam de bouw van de nieuwe kathedraal tot stand? De derde vraag, ten slotte, komt voort uit de antwoorden op de eerste en tweede vraag: wat kan er op basis van de analyse van het gebouw en van de historische context gezegd worden over de motieven die geleid hebben tot de keuze voor de bouwconcepten die aan de Doornikse kathedraal gerealiseerd werden?

De eerste vraag, en tegelijk het eerste deel van dit boek, gaat over het gebouw zelf, en wel over zijn bouwgeschiedenis. In dit deel wordt gezocht naar de antwoorden op de volgende vragen: wanneer en in welke fases vond de bouw van de kathedraal plaats? Welk architectonisch eindresultaat had de opdrachtgever voor ogen, niet alleen bij het begin van de bouw, maar ook bij planwijzigingen? Welke architectonische concepten werden hiertoe

⁵ Crozet 1937a: p.42-69.

⁶ Huyghebaert 1971a: p.16.

⁷ De verschillende standpunten over de datering, de herkomst van de architectuurvormen en de relatie met de historische context zullen in de *Status questionis* aan het eind van deze *Inleiding* aan de orde komen.

geformuleerd? Voor een antwoord op deze vragen is gebruik gemaakt van diverse bronnen. Het gebouw zelf is daarvan de voornaamste. Vervolgens zijn er de historische documenten, waarin het gebouw genoemd of beschreven is: de schriftelijke bronnen. Tot de historische documenten behoren ook de iconografische bronnen: het historisch beeldmateriaal waarop de kathedraal voorkomt. De talrijke wetenschappelijke publicaties waarin de kathedraal of aspecten ervan eerder zijn onderzocht en waarvan de resultaten de achtereenvolgende restauraties en de huidige blik op het gebouw bepaald hebben, bieden veel inzichten. Sinds enkele decennia heeft zich hierbij het archeologisch onderzoek gevoegd als een waardevolle bron voor de bouwgeschiedenis: belangrijke opgravingen in en rond de kathedraal hebben een nieuw licht doen schijnen over de voorgangers van de huidige kerk.

De tweede vraag, die in het tweede deel aan de orde komt, is die naar de historische omstandigheden. Op basis van een reconstructie van de bouwgeschiedenis en goed onderbouwde dateringen van de verschillende delen van het gebouw wordt gekeken naar de historische context waarin de realisatie ervan plaatsvond. Om deze in beeld te brengen is de geschiedenis van de plek en van de mensen die er actief waren onmisbaar. Wat zijn de belangrijkste ontwikkelingen die zich in de periode voorafgaand aan en tijdens de bouw in de Kerk van Doornik voordeden? Wie waren daarvan de voornaamste protagonisten? De bestudering van de context noodzaakt tot een selectie, want in eerste aanleg kan immers alles wat zich in de loop der tijd in en rond Doornik heeft voorgedaan context zijn. Onder historische context wordt in dit geval verstaan het complex van omstandigheden, gebeurtenissen en handelende personen dat direct of indirect van invloed kan zijn geweest op de Doornikse kathedraalbouw. Het gaat dan in de eerste plaats om de kerkelijke geschiedenis van Doornik, het ontstaan van het bisdom en de geschiedenis van de bisschoppen en van het kathedrale kapittel. Deze geschiedenis is nog niet voor handen en neemt daarom in dit onderzoek een belangrijke plaats in. Daarbij speelt ook het topografische kader een rol: gebeurtenissen en protagonisten zullen veel eerder en vaker een rol hebben gespeeld, naarmate ze dichter bij de kathedraal en het kapittel stonden. Maar er waren ook uitzonderingen: als een gebeurtenis, instantie of functionaris (koning, paus) belangrijk genoeg was, kon deze over grote afstand invloed uitoefenen.

Belangrijk voor Doornik in dit verband was het feit dat het bisdom lange tijd geen eigen bisschop had. Inzicht in het ontstaan, de geschiedenis en de status van de Doornikse bisschopszetel zijn noodzakelijk om deze bijzondere situatie te kunnen duiden. Ondanks herhaalde pogingen van het kathedrale kapittel vanaf het einde van de 11de eeuw om in Doornik een eigen bisschop te krijgen, bleef de personele unie nog geruime tijd in stand. De kerkelijk-politieke verwickelingen die daarvan de achtergrond vormen, krijgen in het onderzoek bijzondere aandacht. Het is juist deze geschiedenis die kan bijdragen tot een beter begrip van de bouw van de kathedraal.

Naast de historische context kent het gebouw een architectonische context: dit is het 'landschap' van de kerkelijke architectuur, zoals dat rond 1100 bestond en zoals zich dat in de daaropvolgende decennia zou ontwikkelen. Wat weten we van de architectuur aan het begin van de 12de eeuw in Noordwest-Europa? Hoe zagen de kerkelijke gebouwen van enige rang en stand die van belang waren voor de bouw van de Doornikse kathedraal eruit? Als architectonische context worden beschouwd die gebouwen die direct of indirect van invloed kunnen zijn geweest op de Doornikse kathedraalbouw.

De architectonische context brengt ons bij het derde onderzoeksthema, de vraag naar de betekenis. In het derde deel van het voorliggende werk komen dan ook de volgende vragen aan de orde: hoe verhouden de voornaamste aspecten van de opeenvolgende bouwfasen van

de Doornikse kathedraal zich tot de architectuur van dat moment? Op welke gebouwen kon worden teruggegrepen? Wat zegt de herkomst van de bouwvormen over de betekenis ervan? En wat waren de achterliggende motieven die geleid hebben tot de keuze van de respectievelijke concepten van de verschillende bouwfases van de kathedraal? Deze vragen gelden in de eerste plaats voor de achtereenvolgende concepten en de dominante materialisaties ervan: de aanvankelijk geplande tweetorenfaçade, de breed opgezette galerijen en de vierdelige opstand in het schip, het ver uitstekende transept met omlopende zijbeuken en de oostpartij met een triconchale- of klaverbladaanleg en een imposante vijftorengroep in de vorm van een quincunx. Waar komen deze vormen vandaan en welke betekenis kan eraan toegekend worden? Hiermee is het uiteindelijke doel niet alleen van het derde deel, maar van het hele boek, om antwoorden te formuleren op de vrij simpele vraag: waarom ziet de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik eruit, zoals ze eruit ziet?

Uitgangspunt is dat er bij gebouwen van enige importantie sprake is van een concept dat voortkomt uit een bewuste receptie van bouwvormen op grond van hun betekenis en niet uit een willekeurig gebruik van bouw- of decoratieschema's. De vraag naar de betekenis van het concept van een 12de-eeuwse kerk leidt ook naar de vraag wie er verantwoordelijk was voor de vaststelling van dat concept. De opdrachtgever kon zelf opereren als *sapiens architectus*, de geleerde bouwmeester, of een klerikale adviseur hiermee belasten.⁸ De uitvoering van de bouw was in de meeste gevallen in handen van een meestersteenhouwer (*magister operis*) die leiding gaf aan de werkzaamheden. Hij had de verantwoordelijkheid om het ontwerp, waarin de status, de (gepretendeerde) positie en de ambities van de opdrachtgever tot uitdrukking kwamen, te realiseren. Hoe groot de uiteindelijke inbreng van de uitvoerenden in het ontwerp was, lag aan de ruimte die de opdrachtgever hun daarbij liet. Over het algemeen kan men aannemen dat hoe belangrijker het te realiseren gebouw was, des te bepalender de inbreng van de opdrachtgever zal zijn geweest. Bij het ontwerpen van gebouwen van ondergeschikt belang zal minder vaak een geleerde bouwmeester betrokken zijn geweest. In dat geval zal het ontwerp in hogere mate verzorgd zijn door een timmerman, steenhouwer of metselaar die handelde in de lijn van de traditie waarin hij was opgeleid. Bij belangrijke gebouwen zal de opdrachtgever zich minder geografische en hiërarchische beperkingen hebben opgelegd bij de keuze van concepten, bouwvormen en materialen. In dat geval waren ook gebouwen van hoge rang en op grote afstand als voorbeeld bruikbaar en kon besloten worden bouw materiaal over grote afstand aan te voeren. De netwerken waarin de opdrachtgever zich bewoog, bepaalden mede zijn blik op de architectuur, waarbij hij in de regel keek naar gebouwen die hoger of tenminste gelijkwaardig in status waren.

2 Aanpak

De bouwgeschiedenis

Om de hierboven geformuleerde reeks van vragen te kunnen beantwoorden is voor de volgende aanpak gekozen. Het onderzoek vangt aan met de presentatie van de voornaamste bron: de kathedraal als gebouw (Deel I). De afzonderlijke bouwdelen (westpartij, schip, oostpartij) worden geanalyseerd door middel van een zorgvuldige bestudering van de bouwmassa, in samenhang met de iconografische, schriftelijke en archeologische bronnen. Deze architectuur- en bouwhistorische analyse biedt inzicht in de wijze waarop de verschillende onderdelen van het gebouw zich tot elkaar verhouden. Doel van de analyse is

⁸ Over de *sapiens architectus*: Binding 1996a.

om te bepalen tot welke tijdperken de huidige bouwmassa van de kathedraal teruggaat. De kerk wordt als het ware afgepeld om te kunnen vaststellen in hoeverre het bestaande gebouw nog uit de 12de eeuw dateert, qua materie, of anders qua vorm. Dat laatste kan bijvoorbeeld het geval zijn als tijdens restauraties in latere eeuwen onderdelen op identieke wijze zijn vervangen of gereconstrueerd. Deze authenticiteitskritiek vormt de basis voor het vaststellen van de volgorde waarin de onderdelen van de huidige kathedraal tot stand zijn gekomen (*'relatieve chronologie'*). Aangezien het in deze studie primair gaat om de concepten die ten grondslag liggen aan het gebouw, is volstaan met een identificatie en afbakening van de bouwfases.⁹ Het onderzoek beperkt zich overigens niet tot het daadwerkelijk gerealiseerde gebouw, maar omvat ook geplande, niet gerealiseerde projecten die op basis van sporen of aanzetten in het gebouw gereconstrueerd kunnen worden.

Door de combinatie met andere onderzoekstechnieken en hun resultaten, zoals de dendrochronologie, en de analyse van andere bronnen, zoals vermeldingen in teksten of oude afbeeldingen, kan een zo precies mogelijke datering vastgesteld worden (*'absolute chronologie'*). In die gevallen waar de bronnen over de Doornikse kathedraal geen uitkomst bieden, wordt gekeken of hetgeen bij vergelijkbare gebouwen gangbaar was, ook voor Doornik van toepassing kan zijn geweest. Dat laatste is bijna altijd nodig bij bouwcampagnes die slechts gedeeltelijk voltooid of bewaard zijn, omdat er geen bouwtekeningen of teksten bekend zijn, die het voorgenomen plan inzichtelijk maken. De oorspronkelijk geplande, maar niet gerealiseerde tweetorenfaçade aan de westzijde is hier een voorbeeld van.

De analyse van de bronnen in onderlinge samenhang leidt aldus tot een zo betrouwbaar mogelijke reconstructie van de bouwgeschiedenis van de 12de-eeuwse kathedraal en van haar verschijningsvorm. Deze reconstructie van de bouwgeschiedenis biedt vervolgens de mogelijkheid om de concepten te definiëren die ten grondslag hebben gelegen aan de bouwplannen voor de kathedraal. Eerst zullen de concepten van de westfaçade (§ III.2) en het schip (§ III.3) aan de orde komen, vervolgens dat van het eerste transept (§ III.4) en tenslotte dat van de 12de-eeuwse oostpartij (§ III.5), waarvan het huidige transept nog resteert en het koor in de 13de eeuw heeft plaats gemaakt voor het huidige koor.

De historische context

Als de bouwgeschiedenis, de datering en de concepten van de 12de-eeuwse kathedraal voldoende zijn onderbouwd, kan de blik gericht worden op de historische context (deel II). Belangrijk in dit verband is de personele unie van de bisdommen Doornik en Noyon tussen de 7de en 12de eeuw. Daarom is ervoor gekozen om de geschiedenis van de kathedraal en de Kerk van Doornik te reconstrueren vanaf de stichting van het bisdom in de Merovingische tijd. Op deze manier wordt inzichtelijk hoe het bisdom en de kathedraal – aanvankelijk de kathedrale kerkengroep – zich in de loop der eeuwen ontwikkelden en hoe deze ontwikkelingen geleid hebben tot de nieuwbouw van de kathedraal in de 12de eeuw. De nadruk zal daarbij liggen op de kerkelijk-politieke geschiedenis van het bisdom en de belangrijkste actoren en instellingen: de bisschoppen, het kathedrale kapittel, de belangrijkste abdijen en de relaties die deze onderhielden met andere kerkelijke en wereldlijke machthebbers, zoals de graven van Vlaanderen, de koning van Frankrijk, de aartsbisschop van Reims en de paus.

⁹ Er wordt een onderscheid gemaakt tussen bouwfase en bouwcampagne. Een bouwfase betreft een periode waarin consequent gewerkt is aan de uitvoering van eenzelfde concept. Een bouwcampagne is een periode van voortgaande werkzaamheden aan de kerk. Een bouwfase kan uit een groot aantal bouwcampagnes bestaan.

Inleiding

Een belangrijk aspect van de middeleeuwse religiositeit is de verering van heiligenreliëken. Algemeen erkende wonderdadige reliëken waren onmisbaar voor een belangrijke kerk als de Doornikse kathedraal. De voornaamste reliëken van de kathedraal, eerst die van Nicasius, vervolgens die van Eleutherius, lijken in de 11de en 12de eeuw een opmerkelijke rol te hebben gespeeld. De betekenis van de reliëken van heiligen die in Doornik werden vereerd, zal daarom eveneens aan een nader onderzoek worden onderworpen.

De herkomst en betekenis van de concepten die ten grondslag liggen aan de kathedraal

Op basis van de reconstructies van de bouwgeschiedenis en van de politiek-kerkelijke context waarin deze zich heeft afgespeeld, wordt vervolgens de betekenis van de kenmerkende onderdelen van het bouwconcept onderzocht (Deel III). Dit zal onder andere gebeuren door de architectuur van de kathedraal te vergelijken met andere gebouwen die mogelijk relevant zijn geweest voor de Doornikse moederkerk. Tevens zal worden onderzocht uit welke tradities belangrijke elementen van de Doornikse kathedraalarchitectuur, zoals de vierdelige opstand, de klaverbladvormige plattegrond en de vijftorengroep, afkomstig zijn. De relevantie van mogelijke voorbeelden zal blijken uit de context waarin de betreffende vormen eerder werden toegepast en de betekenis die de opdrachtgevers van de Doornikse kathedraal hieraan konden toekennen. Naast voorbeelden van gebouwde architectuur, zullen ook middeleeuwse afbeeldingen van architectuur als vergelijkingsmateriaal geanalyseerd worden.

3 Bronnen

Bronnen voor het gebouw en de bouwgeschiedenis

Omdat het **gebouw** van de Doornikse kathedraal het hoofdobject van het voorliggende onderzoek vormt, vangt het onderzoek naar de bouwgeschiedenis aan met een gedetailleerde, architectuurhistorische beschrijving van het gebouw. Deze beschrijving vormt tegelijkertijd de publicatie van de architectuur als bron.

De kathedraal als object bestaat uit verschillende niveaus, onderdelen en materialen die in een aantal gevallen om uiteenlopende onderzoeksmethodes vragen. Zo heeft de Doornikse kathedraal voor een groot deel de oorspronkelijke dakstoelen behouden. Hierover is de afgelopen jaren bijzonder waardevolle informatie beschikbaar gekomen dankzij het dendrochronologisch onderzoek door Patrick Hoffsummer en het kappenonderzoek van Laurent Deléhouzée, die daarnaast op detailniveau bouwhistorisch onderzoek naar het gebouw en de bouwpraktijk heeft gedaan.¹⁰ Het onderzoek van de kappen van het transept heeft ook belangrijke gegevens aan het licht gebracht voor de datering van de kathedraal. Uit archeologisch onderzoek dat in en rond de kerk heeft plaatsgevonden onder leiding van Raymond Brulet van het *Centre de Recherches de l'Archéologie Nationale* is gebleken dat de kerk talrijke voorgangers heeft gehad.¹¹ Op basis van de resultaten van de analyse van de opgravingen is het mogelijk de kathedraal te situeren in een eeuwenoude bouwtraditie die aan deze plek is gebonden en waarvan de late schriftelijke overlevering tot nu toe moeilijk te verifiëren was. Ook hebben de opgravingen cruciale informatie opgeleverd over de vorm van het verdwenen 12de-eeuwse koor.¹²

¹⁰ Hoffsummer 1995a, 2002a, 2002b. De analyse van de kappen van Laurent Deléhouzée is te vinden in het rapport Genicot 2006a. Een aparte publicatie is in voorbereiding bij het Waals Gewest.

¹¹ Brulet 2012a.

¹² Brulet 2012a: p.401-403, 419.

Een belangrijke secundaire bron bij de bestudering van oude gebouwen vormen **historische afbeeldingen** dankzij de informatie die deze iconografische bronnen verschaffen over het uiterlijk van het gebouw in vroeger eeuwen. Helaas zijn er van de Doornikse kathedraal relatief weinig afbeeldingen overgeleverd.¹³ Zo is er geen enkele betrouwbare weergave van het interieur van koor en transept bekend, die dateert van vóór de start van de ingrijpende 19de-eeuwse restauratie die in 1837 begon. Toch bieden oude afbeeldingen op een aantal punten waardevolle informatie voor de bouwgeschiedenis, bijvoorbeeld als het gaat om de westfaçade, de portalen en de opstand van het schip. De reeksen documentaire foto's die vóór 1940 van de kerk zijn gemaakt, zijn van belang voor het onderzoek van het in de oorlog beschadigde schip.¹⁴

Middeleeuwse teksten die gewag maken van de kathedraal zijn schaars. Alleen uit de late Middeleeuwen zijn er schriftelijke bronnen die – meestal indirect – enige informatie over het gebouw geven. Uit de periode van vóór 1300 gaat het om korte vermeldingen in oorkonden en verhalende bronnen, zoals kronieken en heiligenlevens, die niet tot doel hadden om inlichtingen te verschaffen over de bouw van de kathedraal.¹⁵ Een kritische interpretatie van deze teksten kan soms echter wel nuttige informatie verschaffen over het kerkgebouw. Van de belangrijkste activiteit in de kathedraal, de voltrekking van de liturgie, zijn de meeste bronnen verloren gegaan. Een uitzondering daarop is een *ordinarius* uit het begin van de 15de eeuw, waarin aanwijzingen staan voor het uitvoeren van de liturgie. Jacques Pycke verzorgde een uitgave met commentaar.¹⁶ Sterk met de liturgische bronnen verbonden zijn de documenten die nodig zijn voor de gedachtenisvieringen van overleden kanunniken en weldoeners van het kapittel en van de kathedraal. Deze zijn opgenomen in de verschillende versies van de *obituaría* en de kalenders met in Doornik geëerde heiligen. Zij bevatten bijvoorbeeld informatie over schenkingen aan de kathedraal en de stichting van altaren.¹⁷

Veel rijker dan vermeldingen in eigentijdse bronnen is de productie van geschriften over de kathedraal in de afgelopen vier eeuwen. Uit de historiografie hieronder zal blijken dat de kerk sinds het begin van de 17de eeuw talrijke onderzoekers gefascineerd heeft. Hun waarnemingen en onderzoeksresultaten zijn nog altijd waardevol om ze te betrekken in het onderzoek. Juist omdat de Doornikse kathedraal in de loop der tijd vele wijzigingen heeft ondergaan, zijn de waarnemingen uit vroegere eeuwen extra belangrijk. Zij verschaffen immers informatie over situaties die inmiddels veranderd zijn. Daarnaast hebben onze voorgangers op vele punten scherpe observaties en pertinente analyses van het gebouw geleverd, waarop nog altijd voortgebouwd kan worden.

Bronnen voor de historische context

De bouwgeschiedenis van de Doornikse kathedraal in de 12de eeuw is onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van alle actoren die op een of andere manier met dit gebouw en zijn opdrachtgevers te maken hebben gehad. In het complexe krachtenveld waarin een

¹³ Het Waalse Gewest heeft in het kader van de voorbereiding van de restauratie van de kathedraal een *Inventaire iconographique de la Cathédrale Notre-Dame à Tournai* laten opstellen door CHAB/UCL. Deze bevat weliswaar in totaal 1940 historische afbeeldingen, maar verreweg het grootste deel dateert van na de 19de-eeuwse restauratie.

¹⁴ Een uitgebreide verzameling foto's vanaf het eind van de 19de eeuw tot heden is te vinden in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium in Brussel.

¹⁵ Voor een overzicht van de belangrijkste verhalende bronnen in de 12de eeuw, zie § II.6.5 en § II.9.2.

¹⁶ ACT Registre 348A. Pycke 2005a.

¹⁷ Voorbeelden uit het Doornikse kapittelarchief zijn het *martyrologium refectorii* (ACT Registre 83) en enkele obituaría (ACT Registre 88A, 89B, 89C).

Inleiding

belangrijke middeleeuwse kerk tot stand kwam, speelden diverse partijen een rol: als stichter (initiatiefnemer), opdrachtgever, financier, ontwerper, adviseur of (in negatieve zin) opponent.¹⁸ Het is bij een middeleeuws kerkgebouw dan ook lang niet altijd vanzelfsprekend wie de rol van opdrachtgever heeft vervuld of het bouwconcept heeft bepaald. Om te kunnen begrijpen hoe het bouwwerk vorm kreeg en tot stand kwam, is inzicht in de historische context en de achtergronden van betrokkenen noodzakelijk. Welke gebeurtenissen en omstandigheden zijn direct of indirect van invloed geweest op de Doornikse kathedraalbouw? Wie waren daarin de handelende personen en welke belangen en motieven hadden zij? Dergelijke vragen kunnen beantwoord worden door een reconstructie en analyse van de geschiedenis van kathedraal, kapittel, stad en bisdom in de 12de eeuw. Hoe zag de Kerk van Doornik er in de 12de eeuw uit en hoe functioneerde zij?

Voor een begrip van de 12de-eeuwse situatie is inzicht in de voorafgaande eeuwen ook noodzakelijk. Daarbij gaat het om een reconstructie van de historische ontwikkelingen, die zich lokaal, regionaal en supra-regionaal hebben afgespeeld voor zover die van belang zijn voor een goed begrip van de Doornikse situatie. Daarnaast – en dat is niet hetzelfde – is het nodig om inzicht te krijgen in de perceptie van de eigen geschiedenis door de 12de-eeuwse actoren rond de kathedraal: hoe keek de Doornikse Kerk in de 12de eeuw naar haar eigen geschiedenis? Hoewel het lijkt of deze vragen dicht bij elkaar liggen, veronderstellen zij een wezenlijk verschillend perspectief. De eerste vraag betreft namelijk de wegen waarlangs wij zoveel mogelijk inzicht krijgen in de ‘feitelijke’ geschiedenis van de Kerk van Doornik, terwijl de tweede gaat over het zelfbeeld dat de Doornikse Kerk in die tijd had en hoe ze haar eigen geschiedenis beschouwde en (re)construeerde. Vanwege de grote betekenis die in de middeleeuwse Kerk - en in de gehele maatschappij - aan de traditie werd gehecht, zijn juist dat zelfbeeld en daarmee de eigen situering in die traditie van groot belang.

In grote lijnen moeten wij voor de reconstructie van de kerkelijke geschiedenis van Doornik van de 6de tot 12de eeuw uit dezelfde bronnen putten als voor de geschiedenis van de kathedraal, al ligt de nadruk bij de verschillende typen bronnen anders. Voor de historische context zijn de schriftelijke bronnen het belangrijkste. Daarbinnen vormen de *administratieve, juridische en diplomatieke teksten* in de vorm van oorkonden, rekeningen, en andere documenten van het kapittel, de bisschoppen, de stad en zijn instellingen een voorname groep. De meeste originele middeleeuwse documenten in de kerkelijke en stedelijke archieven van Doornik zijn echter verloren gegaan tijdens de Beeldenstorm van 1566 en de verwoesting van de Rijksarchieven in Doornik en Mons in 1940. Dankzij de bewaard gebleven cartularia van het kathedrale kapittel is een aantal belangrijke stukken wel in afschrift bekend.¹⁹ Deze documenten geven informatie over de activiteiten van de Doornikse kerkelijke en wereldlijke instellingen. Aanvullingen hierop zijn te vinden in kerkelijke archieven elders en met name in de verzamelingen bronnenpublicaties van vóór de Franse Revolutie (zoals de *Gallia christiana* en de *Opera diplomatica* van Miraeus en Foppens) gegevens.²⁰ Voor de geschiedenis van de onafhankelijkheidsstrijd van het Doornikse bisdom zijn de pauselijke brieven en bullen een voorname bron.

De tweede belangrijke categorie teksten bestaat uit verhalende bronnen. Een aantal geschriften over de geschiedenis van Doornik en over de Sint-Maartensabdij door de

¹⁸ Een interessant voorbeeld vormt de afwezigheid - tot ver in de Late Middeleeuwen - van de kooromgang bij parochiekerken in kathedraalsteden zoals Utrecht, Luik en Keulen. Mekking 1998a: p.214. Dit gold ook voor Doornik, waar pas eind 15de eeuw een omgangskoor werd gerealiseerd bij de Sint-Kwinten.

¹⁹ Over het kapittelarchief: Pycke 1986a: p.7-19.

²⁰ Miraeus & Foppens 1723a, 1734a, 1748a. *Gallia christiana* 1715-1865a.

voormalige abt van de abdij, Herman van Doornik, en navolgers werpt een licht op de historische context van de kathedraalbouw.²¹ Ook de beroemde rijmkroniek van Philippe Mouskès, hoewel pas uit het begin van de 13de eeuw, levert waardevolle informatie.²² Tot de categorie verhalende bronnen behoren ook de *hagiografische bronnen*, die betrekking hebben op het leven en de wonderen van heiligen die op de een of andere wijze met het bisdom verbonden zijn, zoals de heiligenlevens (*vitae*) van Eleutherius en Medardus en het lijdensverhaal (*passio*) van Piatus.²³ De brieven van bisschop (1192-1203) Stefanus geven inzicht in de verhoudingen tussen de bisschop enerzijds en het kapittel, de stad, de aartsbisschop en de koning anderzijds.²⁴ Deze teksten laten ook zien hoe in de 12de eeuw naar de eigen geschiedenis werd gekeken.

De liturgische handschriften kwamen hierboven al aan de orde. Zij bevatten eveneens gegevens over de eigendommen, activiteiten en de weldoeners van het kapittel.

Het valt buiten het kader van dit onderzoek om de geschiedenis van de Doornikse Kerk in de Middeleeuwen in detail te reconstrueren vanuit het ongepubliceerde, primaire bronnenmateriaal. Gelukkig is er in de afgelopen eeuwen al onderzoek gedaan naar uiteenlopende aspecten van de kerkelijke geschiedenis van middeleeuws Doornik. Vooral over het kapittel, dat – zo zal blijken – beschouwd mag worden als de opdrachtgever van de nieuwe kathedraal, is veel bekend. Dat is voornamelijk het werk van diverse kanunniken: Cousin, Waucquier, Voisin, Huguet, Warichez, Cassart, Dumoulin.²⁵ Dankzij de uitgebreide studies van Jacques Pycke is er in de laatste decennia een samenhangend beeld ontstaan van deze groep geestelijken in en rond de kathedraal.²⁶ Naar de bisschoppen van Doornik is geen systematisch onderzoek gedaan, hoewel dankzij publicaties van Armand d’Herbomez, Joseph Warichez, Édouard De Moreau, Nicolas-Norbert Huyghebaert, Cyril Vleeschouwers en Jacques Pycke ondanks de schaarse bronnen toch vrij veel aan het daglicht is gebracht.²⁷ Over de reguliere geestelijkheid in het bisdom is recent belangrijk onderzoek gepubliceerd door Brigitte Meijns en Steven Vanderputten.²⁸

Een algemene historische analyse van het bisdom Doornik in de Middeleeuwen en in het bijzonder in de 12de eeuw, inclusief de onafhankelijkheidsstrijd van het bisdom, is nog niet geschreven. Het valt buiten het bestek van deze studie om volledig in deze leemte te voorzien, maar in verband met de reconstructie van de historische context van de bouw van de 12de-eeuwse kathedraal is de geschiedenis van het bisdom binnen de mogelijkheden van deze studie en zijn auteur - uitgebreid in beeld is gebracht.

De stad Doornik bezat een rijk middeleeuws stadsarchief. Helaas ging dit tijdens de bombardementen van 16 en 17 mei 1940 in vlammen op.²⁹ Hierna is er nog maar beperkt gepubliceerd over de Doornikse stedelijke geschiedenis. Dankzij de vooroorlogse boeken en

²¹ HERMAN VAN DOORNIK 1883a; HERMAN VAN DOORNIK 2010a; *Historiae Tornacensis* 1883a;

²² MOUSKES 1836-1838a.

²³ *Vita Eleutherii* 1865a; *Passio Piati* 1765a.

²⁴ STEPHANUS VAN DOORNIK 1893a.

²⁵ De publicaties van de betreffende auteurs zijn te vinden in de bibliografie.

²⁶ Het centrale werk in het oeuvre van Jacques Pycke is *Le chapitre Notre-Dame de Tournai de la fin du XIe à la fin du XIIIe siècle* (Pycke 1986a).

²⁷ Zie onder de namen van de betreffende auteurs in de bibliografie. De oorkonden van de bisschoppen van Doornik en Noyon verschijnen in twee delen. Deel twee met de oorkonden van de bisschoppen van 1146 tot 1200 is verschenen: Pycke & Vleeschouwers 2014a. Deel één met de oorkonden van de bisschoppen van Doornik en Noyon tot 1146 is aangekondigd: Pycke & Vleeschouwers 2015a. Tevens is een Geschiedenis van de bisschoppen van Doornik aangekondigd door Jacques Pycke.

²⁸ In het bijzonder Meijns 1999a.

²⁹ Zie: Verriest 1942a.

artikelen van Leo Verriest, Paul Rolland en vele anderen is er over het Doornikse stedelijke bestuur in de Middeleeuwen toch het nodige bekend.³⁰ Sindsdien is het onderzoek naar de stedelijke geschiedenis van Doornik stilgevallen. Een geactualiseerde en brede academische studie van de middeleeuwse geschiedenis van Doornik is echter een belangrijk desideratum. Doornik was een bisschoppelijke heerlijkheid die in leen werd gehouden van de Franse koning en vormde als zodanig een voorpost van de Franse invloed in het noorden, dicht bij het machtige Vlaanderen, dat kerkelijk voor een aanzienlijk deel onder Doornik viel. Tegelijkertijd lag de stad op de grens van het Franse koninkrijk en het Roomse Rijk (*Romanum Imperium*). Er is daarom een relevante selectie gemaakt uit de enorme rijkdom aan publicaties over de politieke en kerkelijke geschiedenis van dit deel van Europa.

4 Vier eeuwen historiografie van de kathedraal

Een monumentaal gebouw als de Doornikse kathedraal heeft door de eeuwen heen veel aandacht getrokken. Verwonderde bezoekers, trotse lokale historici en gefascineerde academici hebben in de afgelopen eeuwen over het gebouw geschreven.³¹ Vooral in de loop van de 19de eeuw raakte de kathedraal bekender. Het aantal publicaties waarin de architectuur en haar geschiedenis een plaats kregen, werd steeds talrijker. Vanaf de vroege 20ste eeuw – toen de middeleeuwse architectuurgeschiedenis zich, behalve aan de technische hogescholen ook een plaats verwierf aan de universiteiten – gingen academische onderzoekers zich meer en meer met het gebouw bezighouden. Een opvallende, maar niet verbazingwekkende constante in de bibliografie is het auteurschap van kanunniken van het kathedrale kapittel. Van Jean Cousin in de 17de eeuw, via Denis-Dominique Waucquier, Charles-Joseph Voisin, Léon Huguet, Joseph Warichez en Jean Cassart tot Albert Milet en Jean Dumoulin aan het eind van de 20ste eeuw, hebben zij regelmatig over hun kerkgebouw en institutie gepubliceerd. In deze paragraaf wordt in chronologische vogelvlucht de historiografie van de Doornikse kathedraal gepresenteerd aan de hand van de voornaamste auteurs. Van de meesten van hen zullen opvattingen in de daaropvolgende *status questionis* doorklinken.

De eerste historische verhandelingen

De lijst met publicaties over de kathedraal en de Kerk van Doornik gaat terug tot het begin van de 17de eeuw. De oudste beschrijving van de kathedraal stamt van de lokale historicus **Jean Cousin** (1556-1636), vanaf 1613 kanunnik van Onze-Lieve-Vrouw.³² Cousin beschreef de kathedraal in zijn vierdelige *Histoire de Tournay* (Douai, 1619-1620). Dit chronologisch opgezette werk is vooral een kerkelijke geschiedenis, waarin de kathedraal de hoofdrol speelt. Het boek van Cousin is van grote waarde, omdat het – ook al is het uit de tweede hand – nog veel informatie verschaft over de tijd van vóór de Beeldenstorm van 1566. Daarmee biedt het ook een blik op de inrichting en het gebruik van de kerk vóór de contrareformatorische hervormingen. Cousin gaf geen blijk van een duidelijke visie op de bouwgeschiedenis. Wel beschouwde hij het gotische koor als het recentste deel van de kerk. Hij vermeldde dat dit in 1110 begonnen was en in 1254 was gewijd. Cousins vermelding³³ van 1110 als bouwbegin

³⁰ Een uitstekend overzicht van de bronnen voor de middeleeuwse geschiedenis van Doornik is opgesteld door Christian Dury (2009a: p. 465-481).

³¹ Dankzij Jacques Pycke bestaat er een zeer complete bibliografie voor de Doornikse geschiedenis. Pycke 1974a, 1977a, 1980a, 1997a, Pycke & Schumacher 1987a.

³² Cousin 1619-1620a. Over Jean Cousin en zijn *Histoire de Tournay*: Voisin 1868a: p.251-265. Vander Meersch 1873a: col.438; Pasture 1939-1940a: p.545.

³³ Cousin 1619-1620a, 3: p.133.

van het koor – het jaartal is uit geen enkele andere bron bekend – zou in de latere literatuur een voorname rol gaan spelen: niet als begindatum van het gotische koor, maar van het schip van de 12de-eeuwse kathedraal.

Anderhalve eeuw later schreef kanunnik **Denis-Dominique Waucquier** (1689-1761) een - onuitgegeven - manuscript over de kathedraal: *La Basilique des Nerviens ou Description de l'Église Cathédrale de Tournay* (1749).³⁴ Waucquier ging ervan uit dat de eerste kerk in Doornik, gesticht in de vroegchristelijke tijd door de heilige Piat, een kerk zonder dwarsbeuk was geweest, die – zoals het transept – noord-zuid georiënteerd was. De ingang van die hooggelegen kerk zou aan de zijde van het latere belfort hebben gelegen.³⁵ Bisschop Eleutherius zou vervolgens rond 500 door de bouw van een dwarsbeuk op de as van het huidige koor en schip aan de kerk de vorm van een kruis hebben gegeven.³⁶

De restauratie van de kathedraal en het onderzoek naar zijn bouwgeschiedenis

Op 29 september 1840 legde bisschop (1835-1872) Gaspard-Joseph Labis officieel de eerste steen voor een urgente en grondige restauratie die tot 1892 zou duren.³⁷ De werkzaamheden, die al in 1837 begonnen waren, vonden plaats onder supervisie van een plaatselijke restauratiecommissie. De restauratie vormde de aanleiding tot verschillende publicaties van de afzonderlijke commissieleden: de volksvertegenwoordiger Barthélemy Du Mortier (1797-1878), de architect Bruno Renard (1781-1861), de vicaris-generaal Charles-Joseph Voisin en de historicus Idesbald Le Maistre D'Anstaing (1804-1867). **Barthélemy Du Mortier** was de eerste die een overzicht opstelde van alle oude vermeldingen van de kathedraal.³⁸ Zijn grote monografie over de kathedraal bleef onvoltooid.³⁹ Hij ging er vanuit dat de vroegmiddeleeuwse kathedraal de Noormanneninvasie in ieder geval gedeeltelijk overleefd had en meende dat in het huidige gebouw nog delen van de Merovingische kathedraal bewaard waren, vooral in het transept. Oorspronkelijk zou de kerk drie identieke apsiden gekend hebben, zoals de Sankt Maria im Kapitol in Keulen.⁴⁰ De met apsiden gesloten transeptarmen zouden echter vooral geïnspireerd zijn op de Geboortekerk in Bethlehem.⁴¹ Eén van zijn belangrijkste observaties was de planwijziging waardoor het transept van westelijke torens werd voorzien.⁴² Een ander lid van het restauratie-comité, Idesbald Pierre Ernest **Le Maistre d'Anstaing**, schreef de eerste “moderne” monografie over de kathedraal (1842-1843): hij behandelde in twee delen enerzijds het gebouw en anderzijds de geschiedenis ervan.⁴³ Als eerste beschreef en analyseerde hij op systematische wijze de kathedraal en haar inrichting. Het transept van de kathedraal was volgens hem rechtstreeks afgeleid van de grote kerken in het Rijnland (Keulen, Worms, Speyer, Mainz) en via deze weer beïnvloed door de Lombardische kunst.⁴⁴ Hij concludeerde dat de “romaanse” kathedraal ook een voltooid koor had gehad.⁴⁵ Le Maistre d'Anstaing ging er vanuit dat het huidige koor (*le choeur ogival*) in de late 12de eeuw gebouwd was en pas in het midden van de 13de eeuw voltooid.⁴⁶

³⁴ BCaT ms. B 10 (Waucquier 1749a). De editie van dit manuscript is aangekondigd door Jacques Pycke.

³⁵ Waucquier 1749a, f.17r

³⁶ Waucquier 1749a, f.16r

³⁷ Huguet 1880a: p.462.

³⁸ Du Mortier 1842a: p.103-117.

³⁹ Aantekeningen en het bewaarde manuscript bevinden zich in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel, Ms III 16 Mag Hs, Histoire de la cathédrale de Tournai, provenance Mille Houtart.

⁴⁰ Du Mortier 1851a: p.160.

⁴¹ Du Mortier 1851a: p.162.

⁴² Du Mortier 1842a: p.123.

⁴³ Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a.

⁴⁴ Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a, I, p.97.

⁴⁵ Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a, I, p.47.

⁴⁶ Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a, I, p.110-111

Inleiding

Vicariss-generaal Charles-Joseph **Voisin** (1802-1872), ook lid van de restauratiecommissie, leverde een substantiële bijdrage aan het historische deel van de monografie van Le Maistre d'Anstaing. Daarnaast publiceerde hij zelf een grote reeks artikelen over de kathedraal en het kapittel.⁴⁷ Voisin zette zich bijzonder in voor het herstel en de reconstructie van de middeleeuwse veelkleurigheid in de kathedraal.⁴⁸

De Doornikse architect **Bruno Renard** (1781-1861) was de architect die als eerste belast werd met de restauratie van de kathedraal. Renard publiceerde zijn ideeën over het gebouw pas in 1852 en 1853, maar zijn opvattingen speelden al veel eerder een belangrijke rol in het debat. Toen Renard in 1841 de restauratiecommissie verliet, was de restauratie van het koor in volle gang volgens zijn plannen. Renards belangrijkste publicatie is *Monographie de Notre-Dame de Tournay, plans, coupes, élévations et détails de cet édifice* (1851).⁴⁹ Voor de bouwgeschiedenis sloot Renard zich aan bij Le Maistre d'Anstaing. Hij ging ervan uit dat het 12de-eeuwse koor vergelijkbaar was geweest met de transeptarmen. Het boek van Renard is waardevol vanwege enkele tekeningen die ten dele de toestand voor de restauratie weergeven.

Doornik in de opkomende middeleeuwse architectuurgeschiedenis

Vanaf het midden van de 19de eeuw kwam de Doornikse kathedraal steeds meer in de belangstelling te staan. Een belangrijke rol daarin speelde het twaalfde *Congrès archéologique de France*, dat de *Société française d'archéologie* van 3 tot 10 juni 1845 in Lille hield en dat ook een bezoek aan Doornik bracht.⁵⁰ De kathedraal kreeg voortaan een plaats in overzichtswerken, zoals dat van **Antonin Schayes** (1808-1859) over de geschiedenis van de architectuur in België (1849)⁵¹ en de *Histoire générale de l'architecture* van architect Daniel Ramée (1806-1887). **Franz Kugler** (1800-1858), lid van de Pruisische academie in Berlijn, had de kathedraal gezien als deelnemer aan het *Congrès archéologique*.⁵² Hij waardeerde haar met een zeer adequate beschrijving en analyse. Ook hij dateerde het begin van de bouw van het schip in 1146, het gewelf van het verdwenen 12de-eeuwse koor in 1198 en de wijding in 1213.⁵³ Bijzondere aandacht vroeg hij voor de portaalsculptuur.⁵⁴ Het huidige koor werd volgens hem gewijd in 1338. Kugler benadrukte de zeer lichte structuur van dat koor, waarbij alle dragende en ondersteunende elementen zoveel als mogelijk naar buiten zijn gewerkt. Tevens signaleerde hij als eerste dat de koorpijlers al tijdens de bouw moesten worden verzwwaard.⁵⁵

Nadien nam de wetenschappelijke dynamiek rond de kathedraal af. Op 4 juli 1880 bezocht het *Congrès Archéologique de France* Doornik opnieuw, maar dat leidde niet tot nieuw inzichten met betrekking tot de geschiedenis en de architectuurhistorische positie van de kathedraal.⁵⁶

Eind 19de eeuw: op zoek naar een regionale, kunsthistorische context voor de kathedraal

Tegen het eind van de 19de eeuw kwam er vooral in België zelf meer aandacht voor de kunsthistorische positie van de kathedraal. De architect **Louis Cloquet** (1849-1920) betoogde

⁴⁷ Zie de bibliografie voor zijn bijna veertig titels.

⁴⁸ Voisin 1865a, 1869f; Bergmans 1998a: p.37-38; 80-82; 98-99, 166-167.

⁴⁹ Renard 1852a, ongewijzigd herdrukt in 1857.

⁵⁰ Roisin 1845a: p.43-47. CA 1845.

⁵¹ Schayes 1849a.

⁵² Roisin 1845a: p.41.

⁵³ Kugler 1859a, III: p.356-359.

⁵⁴ Kugler 1859a, III: p.359.

⁵⁵ Kugler 1859a, III: 409-410.

⁵⁶ CA 1885.

dat de kathedraal aan de wieg had gestaan van een *École scaldienne* (de Schelde-school) en hij voegde deze toe aan de reeks van bouwscholen die de Franse kunstgeschiedschrijving inmiddels onderscheidde binnen de romaanse kunst.⁵⁷ Volgens Cloquet was het schip in 1066 gewijd⁵⁸, dateerde het transept uit het eind van de 11de eeuw en was dat in het begin 12de eeuw verbouwd, waarbij de gewelven, de torens en de apsiden waren aangelegd.⁵⁹ De gewelven van het transept waren aanvankelijk uitgevoerd als tongewelven, aldus Cloquet, en pas rond 1200 onder bisschop Stephanus voltooid.⁶⁰ De Doornikse kathedraal was volgens hem een belangrijk voorbeeld van de invloed van de Lombardische bouwkunst in Noord-Europa. Lombardisch aan de Doornikse kathedraal waren volgens Cloquet de plattegrond van het schip en de klaverbladaanleg van de oostpartij, de graatgewelven van de zijbeuken, de galerijen, de torens, maar ook het beeldhouwwerk. De oorzaak voor de overeenkomsten tussen de Normandische architectuur en de Doornikse zocht Cloquet in de Lombardische invloeden, die ook in Normandië een belangrijke rol zouden hebben gespeeld.⁶¹

Doornik in de Duitse literatuur rond de Eerste Wereldoorlog

Voor de Duitse kijk op de Doornik kathedraal was *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes: historisch und systematisch dargestellt* (1892-1901) van **Georg Dehio** (*1850-†1932) en **Gustav von Bezold** (*1848-†1934) van wezenlijk belang. Dit encyclopedische overzicht van de middeleeuwse bouwkunst zou mede dankzij de talrijke tekeningen van aanzichten, doorsneden en plattegronden van honderden kerkgebouwen grote invloed hebben. De auteurs benaderden de Doornikse kathedraal opvallend negatief. Vooral over het schip werd een vernietigend oordeel geveld, vanwege een vermeende overdimensionering en drukkende opbouw: “Lauter Fehler”.⁶²

Dehio en Von Bezold waren de eersten die een reconstructie tekenden van het 12de-eeuwse koor. De opzet ervan lijkt sterk op de transeptarmen, maar dan zonder torens. Ook veronderstelden zij dat het schip van de 12de-eeuwse kathedraal een tweetorenfaçade had moeten krijgen (afb. III.5.1.9B). Zij zagen in de klaverbladvormige plattegrond het hoofdkenmerk van de Doornikse kathedraal.⁶³ Het Doornikse triforium beschouwden de auteurs als een belangrijk voorbeeld voor de vroeggotische architectuur.⁶⁴

De weinig positieve benadering van Dehio en Von Bezold zou van invloed zijn op de latere historiografie, zowel binnen het Duitse als Engelse taalgebied. Zo heeft de Doornikse kathedraal over het algemeen weinig aandacht gekregen in de Duitstalige literatuur van de 20ste eeuw. De uitzondering daarop vormde **Fritz Hoerber**, die tijdens de Eerste Wereldoorlog in België voor de *Kunstschütz* werkte en belast werd met het gedeelte over Doornik in de *Belgische Kunstdenkmäler* van Paul Clemen. Op basis van de archivalische bronnen en een

⁵⁷ Coomans 2007a: p.15-30.

⁵⁸ Cloquet 1897a: p.102.

⁵⁹ Cloquet 1897a: p.96-97.

⁶⁰ Cloquet 1893a: p.228. Cloquet 1912a: p.284-289.

⁶¹ Cloquet 1893a: p.228.

⁶² Dehio & von Bezold 1891-1901a, I: p.277. “Die sehr starken und reich gegliederten Pfeiler [...] wirken schwerer als mit der Flachdecke verträglich ist; darüber ein verhältnismässig höher Lichtgaden, der aussen durch eine schöne normännische Galerie gegliedert ist, für dessen Innenseite aber nur ein gedrücktes Triforium gefunden wurde: lauter Fehler, die durch die Enge des Querschnittes noch empfindlicher werden; endlich als Material ein rauh bearbeiteter schwarzer Schieferstein. Dies alles giebt der aufs Mächtige und Reiche ausgehenden Komposition ein Wending ins Unfreie und Düstere.”

⁶³ Gustav von Bezold (1890a: p.565-570) twijfelde zelfs of de 12de-eeuwse oostpartij van de Doornikse kathedraal wel ouder was dan die van Noyon.

⁶⁴ Dehio & von Bezold 1891-1901a, I: p.487, 506, 582; II: p.67. Zij beschouwden de Saint-Lucien in Beauvais als de oudste klaverbladaanleg in Noord-Frankrijk (Dehio & von Bezold 1891-1901a, II: p.93).

Inleiding

architectuurhistorische analyse kwam Hoeber tot de conclusie dat het schip in 1141 in aanbouw was. In 1171 werd het schip en in 1213 de voltooide klaverbladaanleg gewijd. Voor het koor hield Hoeber 1242 aan als begin, 1325 als voltooiing.⁶⁵ Hij zag in de kathedraal vooral de trotse heerschappij van Doorniks eigen bisschoppen, die na de onafhankelijkheid van het bisdom in 1146 aan de moederkerk bouwden.⁶⁶

Het Interbellum

De Duitse aandacht voor de kathedraal zorgde ook voor hernieuwde interesse van Belgische kunsthistorici en oudheidkundigen. Dat gebeurde wel binnen een anti-Duitse context: het is opvallend hoe weinig de *Belgische Kunstdenkmäler* in de Belgische literatuur geciteerd wordt. In ieder geval was de periode tussen de twee wereldoorlogen bijzonder vruchtbaar als het gaat om publicaties over de kathedraal en de Kerk van Doornik. Twee auteurs springen daarbij in het oog: Joseph Warichez en Paul Rolland.

De kanunnik **Joseph Warichez** (*1870-†1935) was vanaf 1905 archivaris van het kathedrale kapittel. Hij publiceerde belangwekkende studies over de kerkelijke geschiedenis en kunst van Doornik, waaronder een dubbelmonografie over de kapittel en de kathedraal.⁶⁷ Volgens Warichez was de bouw van de kerk in 1110 begonnen met het schip, dat in 1171 gewijd werd. Daarna volgden transept en koor, waaraan het werk ver gevorderd was in 1198, toen Stephanus van Doornik middelen voor de gewelven schonk. In 1213 werd de voltooide kathedraal gewijd.⁶⁸ Warichez was ervan overtuigd dat de kathedraal een crypte had gehad en liet hier ook sonderingen naar uitvoeren.⁶⁹

Als er één wetenschapper is die als stadshistoricus van Doornik gekwalificeerd zou kunnen worden, is het **Paul Rolland** (*1896-†1949).⁷⁰ Vanaf de jaren '20 schreef hij een groot aantal studies over de middeleeuwse geschiedenis en kunst van Doornik, inclusief belangrijke artikelen over de kathedraal. Vooral zijn werk over de vorming en ontwikkeling van de middeleeuwse bestuurlijke instellingen is van bijzondere betekenis.⁷¹ In de loop der jaren richtte hij zich steeds meer op de kunstgeschiedenis van Doornik, in het bijzonder op de kathedraal en de parochiekerken.⁷² Ook onderzocht hij de middeleeuwse export van producten in Doornikse steen.⁷³ Veel van de historische bronnen die hij voor zijn onderzoek bestudeerd had, zijn verloren gegaan bij de vernietiging van het stadsarchief in 1940.

Na de verwoesting van de stad verrichtte hij bouwhistorisch onderzoek bij meerdere beschadigde kerken, waaronder de kathedraal.⁷⁴ Rolland stelde een uitgebreide fasering op van de bouwgeschiedenis van de kerk, uitgaande van een bouwbegin in 1110 en de voltooiing aan het begin van de 13de eeuw. Hij meende dat er tegen het midden van de 12de eeuw een planwijziging was geweest, die had moeten leiden tot een grandioos gebouw met negen torens en drie apsiden (afb. III.5.1.9C en 9D).⁷⁵

Discussie over het herstel van de in mei 1940 beschadigde kathedraal leidde tot een scherpe polemiek over de bouwgeschiedenis tussen **Simon Brigode** (*1909-†1978) en kanunnik

⁶⁵ Hoeber, 1923a, I: p.42.

⁶⁶ Hoeber, 1923a, I: p.44.

⁶⁷ Warichez 1934a.

⁶⁸ Warichez 1934a: p.207.

⁶⁹ Warichez 1931: p.52; 1934a: p.203, 205, 350.

⁷⁰ Tihon 1949a: p.107-199. Lavalleye 1949a: p.115-124.

⁷¹ Rolland 1924b, 1931a, 1934b

⁷² Rolland 1925b, 1934a, 1936b, 1937a.

⁷³ Rolland 1925a, 1930b.

⁷⁴ Rolland 1942a, 1942b, 1943a, 1944c, 1944d.

⁷⁵ Rolland, 1934a: p.117.

Raymond Lemaire (*1878-†1954) enerzijds en **Eugène Dhuicque** (*1877-†1955) anderzijds.⁷⁶ Deze ging vooral over de overwelving van het schip.

Na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de kathedraal steeds vaker een plaats in kunsthistorische overzichtswerken. **Marcel Anfray** (†1965) en **Jean Bony** (*1908-†1995) lieten de verwantschap van de kerk met de architectuur in Normandië en Engeland zien.⁷⁷ **Élie Lambert** (*1888-†1961) kwam in 1952 met een compleet nieuwe chronologie van de kerk, waarbij hij het transept, met uitzondering van de kruisribgewelven en de bovenste delen van de torens, vroeger dateerde dan het schip.⁷⁸

Een groot kenner van de Doornikse kathedraal was **Pierre Héliot** (*1901-†1984), die enkele belangrijke monografische artikelen over de kerk schreef. Daarnaast figureert het gebouw prominent in talrijke van zijn vele publicaties over de middeleeuwse architectuur in Noordwest-Europa.⁷⁹ De publicaties van Héliot hebben sinds hun verschijning veel invloed gehad, enerzijds vanwege de reputatie van de auteur, anderzijds omdat deze verschenen in toonaangevende tijdschriften of reeksen, zoals in de *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art* of het *Congrès archéologique de France*.

Voor Pierre Héliot was de 12de-eeuwse kathedraal onbetwistbaar gebouwd onder sterke invloed van de Anglo-Normandische architectuur,⁸⁰ al benadrukte hij ook het eigenzinnige karakter ervan.⁸¹ Hij situeerde het begin van de bouw van het schip iets later dan Rolland, namelijk in de jaren 1125-1130, gevolgd door het transept waarvan het lagere deel (zonder gewelf) in 1171 voltooid moest zijn. Bij een wijding in 1213-1214 zou de gehele kerk gereed zijn geweest. Héliot betrok in zijn analyses ook een aantal belangrijke verwoeste middeleeuwse kerken in Noord-Frankrijk, waarnaar hij ten dele zelf onderzoek had gedaan en de zogenaamde bedevaartskerken (*églises de pèlerinage*) in Zuidwest-Europa, waaronder de Saint-Martin in Tours en de Saint-Sernin in Toulouse.⁸²

Het eerste bouwhistorische onderzoek: de studie van Joseph Cornet

Als frater Mémoire-Marie had **Joseph Cornet** (*1919-†2004) al op het nationale Congres van de Federatie der Oudheidkundige Kringen van België in 1949 een korte verhandeling over de kathedraal geschreven.⁸³ Ruim 20 jaar later verdedigde hij in Leuven zijn proefschrift over de kathedraal: *Étude archéologique de la cathédrale de Tournai* (1970).⁸⁴ Cornets werk is zonder twijfel één van de belangrijkste bijdragen over de bouwgeschiedenis van de kathedraal.

⁷⁶ Martiny 1969-1970a: col.183-188. Dhuicque 1940a, 1941a, 1941a; Rolland 1941a; Brigode 1942b, 1942d, 1947b; Lemaire 1941b, 1942a, 1943a.

⁷⁷ Bony 1983a: p.107-115; 166-167. Anfray 1939a: p.80-82.

⁷⁸ Lambert 1953a: p.81-89.

⁷⁹ Specifiek over Doornik gaan deelstudies die gewijd aan het schip (Héliot 1956a), het transept (Héliot 1956c), de façade (Héliot 1963b) en het koor (Héliot 1963c). Daarnaast een algemene bijdrage aan het Congrès archéologique de France van 1962 (Héliot 1962b). Een groot artikel over de bouwgeschiedenis en de plaats van de kathedraal in de middeleeuwse architectuur in het Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis (Héliot 1962-1964a) verscheen later als zelfstandig boekwerkje (Héliot 1969a). Zie voor een overzicht van het volledige werk van Pierre Héliot: Thiébaud & Wimmet 1985a.

⁸⁰ Na afloop van Pierre Héliots presentatie op 16 mei 1956 bij de *Société nationale des Antiquaires de France* in Parijs verwierp Marcel Aubert deze gedachte. Hij meende vooral Lombardische invloed te zien. Héliot 1956c: p.75.

⁸¹ Héliot 1956a: p.9.

⁸² Héliot 1969a: p.63, 78-79.

⁸³ Cornet 1951a.

⁸⁴ Cornet 1970a.

Dankzij zijn scherpe observaties signaleerde hij vele bouwhistorische sporen die tot dan toe onopgemerkt waren gebleven. Hij toonde overtuigend aan dat het 12de-eeuwse koor ook daadwerkelijk gebouwd was⁸⁵ en onderbouwde de hypothese dat aan de westzijde aanvankelijk een tweetorenfaçade was gepland. Hij meende dat het schip in twee horizontale fases was gebouwd door twee verschillende bouwmeesters die er een verschillend architectuurconcept op nahielden.⁸⁶ Ook in het transept zag Cornet twee bouwfases: een eerste project dat aansloot bij het schip en een tweede fase, waartoe de apsiden, de torens en de gewelven behoorden.

Cornet kwam, in vergelijking met zijn voorgangers, tot een late datering. Bij de kerkwijding van 1171 zou het schip voltooid zijn geweest. De rest van de kerk werd kort voor een wijding in 1213 voltooid. De late datering maakte de situering van het gebouw in de 12de architectuur gecompliceerd, omdat in Noord-Frankrijk ondertussen zoveel gebeurd was in de bouwkunst. Cornet concludeerde dat het transept vooral in hoge mate een originele creatie was geweest, waarvoor de opzet van het schip als uitgangspunt was genomen, maar werd aangepast met de bedoeling het transept te overwelfen en aan te sluiten op apsiden.⁸⁷

Samenvattend heeft de monografie van Cornet grote kwaliteiten als het gaat om de interne analyse van het gebouw. Dat is minder het geval met de gekozen dateringen en – daaraan gekoppeld – de plaats van de kathedraal binnen de geschiedenis van de 12de en 13de eeuw. Het werk van Cornet bleef onterecht onuitgegeven, zodat zijn bevindingen nauwelijks doorklinken in de latere literatuur.

In hetzelfde jaar als Cornet publiceerde **Luc-Francis Genicot** (*1938-†2007) een kleine verhandeling over de kathedraal.⁸⁸ Onafhankelijk van Cornet kwam Genicot tot ongeveer dezelfde conclusies, al ging hij er vanuit dat het transept in één bouwcampagne tot stand was gekomen. Ook Genicot zag vooral architectonische relaties met Noord-Frankrijk, Normandië en Engeland en minder met het Rijn- en Maasland.

Genicots leerling **Laurent Deléhouzée** verricht vanaf eind 20ste eeuw gedetailleerd onderzoek aan de kathedraal, onder andere aan de dakstoelen van koor en transept, na eerst de 13de-eeuwse parochiekerken van Doornik te hebben bestudeerd. Een deel van zijn bevindingen is in rapportages voor het Waalse Gewest vervat, die thans gebruikt worden bij de restauratie van de kathedraal.⁸⁹ Ook zijn deze resultaten verwerkt in een bijdrage die Laurent Deléhouzée en schrijver dezes schreven voor het *Congrès archéologique de France*.⁹⁰

De 12de-eeuwse sculptuur en wandschilderkunst van de kathedraal

Het rijke beeldhouwwerk aan de kathedraal vormt een studieobject op zich. Gezien het feit dat deze bouwsculptuur onlosmakelijk met het gebouw verbonden is, is ook de studie ervan van belang voor de geschiedenis van het gebouw. Sinds Renard en Le Maistre d'Anstaing hebben verschillende onderzoekers de portalen en kapitelen bestudeerd, waaronder Hubert Diepen en Paul Rolland.⁹¹ In 1971, bij de viering van de 800ste verjaardag van de wijding van de kathedraal, verscheen er een monografie over van **Villy Scaff**.⁹² Scaff maakte een redelijk nauwgezette, doch nogal rigide classificatie van het romaanse beeldhouwwerk. Hij poogde de kapitelen in groepen in te delen op grond van een aantal basisvormen. Zijn iconografische interpretaties zijn vaak beperkt onderbouwd en de vergelijkingen willekeurig en soms

⁸⁵ Joseph Cornet (1951a: p.544-554) had hier zelf nog aan getwijfeld in 1949.

⁸⁶ Cornet 1970a: p.69.

⁸⁷ Cornet 1970a: p.217.

⁸⁸ Genicot 1970a.

⁸⁹ Genicot 2006a. Deléhouzée, alle publicaties, zie bibliografie.

⁹⁰ Deléhouzée & Westerman 2013.

⁹¹ Diepen 1926a; Rolland 1925a, 1930b, 1944b, 1944e.

⁹² Scaff 1971a.

vergezocht. Scaff sprak zich niet uit over een datering op basis van onderzoek naar de sculptuur, maar volgde de dateringen van Joseph Cornet.

Het werk van Scaff was binnen enkele jaren grotendeels achterhaald door de dissertatie van **Elizabeth Schwartzbaum**, zowel wat betreft de analyse van de sculptuur, de vergelijking met bouwsculptuur elders, als wat betreft de interpretatie van de iconografie.⁹³ Op grond van de vergelijking met bouwsculptuur elders kwam zij tot een vroegere datering dan Cornet, meer in lijn met de bevindingen van Pierre Héliot.⁹⁴ In recentere tijd heeft onderzoek naar middeleeuws beeldhouwwerk in en uit Doornik door Jean-Claude Ghislain⁹⁵ en Ludovic Nys⁹⁶ de artistieke context van het beeldhouwwerk van de kathedraal inzichtelijker gemaakt. De monumentale wandschilderingen tegen de oostzijde van het transept werden in de periode van de 19de-eeuwse restauratie ontdekt, gerestaureerd en bestudeerd op initiatief van generaal-vicaris Voisin.⁹⁷ Over de herontdekking en de restauratiegeschiedenis van deze ensembles publiceerde Anna Bergmans.⁹⁸ Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwamen ook schilderijen aan het licht in de ruimtes op de verdieping in de oksel van schip en transept. Paul Rolland onderzocht deze en publiceerde daarnaast een algemeen werk over de schilderkunst in Doornik.⁹⁹ Recent zijn alle 12de-eeuwse schilderijen onderzocht middels een inventariserende studie in het kader van de restauratie.¹⁰⁰

Archeologisch onderzoek

Tijdens en direct na de Tweede Wereldoorlog vond er op verschillende plaatsen in Doornik archeologisch onderzoek plaats.¹⁰¹ Zo verrichtte Armand Amand in de naoorlogse jaren opgravingen in de kerken van Sint-Piatus (Saint-Piat) en Sint-Kwinten (Saint-Quentin).¹⁰² Vanaf eind jaren '80 werden uitgebreide opgravingen georganiseerd rond en in de kathedraal onder leiding van Raymond Brulet. In het kader van onderzoek naar de funderingen van de kathedraal volgde een serie opgravingen in en rond het schip met enkele verkenningen in de noordelijke transeptarm en het koor.¹⁰³ Deze opgravingen zijn thans afgesloten en gepubliceerd en hebben niet alleen zeer waardevolle informatie over de voorgangers van de huidige kerk opgeleverd, maar ook over de 12de-eeuwse kathedraal.¹⁰⁴

5 Status questionis

Al eerder is opgemerkt dat de wetenschappelijke discussie over de kathedraal zich de afgelopen twee eeuwen vooral toespitste op de datering van het gebouw en de plaats van de kathedraal binnen de architectuur van haar tijd. Over beide aspecten schreef Paul Rolland een baanbrekend artikel: *Chronologie de la cathédrale de Tournai* (1934) en *La cathédrale de Tournai et les courants architecturaux* (1937).¹⁰⁵ Deze artikelen zullen als uitgangspunt

⁹³ Schwartzbaum 1977a (onuitgegeven). Enige conclusies werden gepresenteerd in Schwartzbaum 1981a.

⁹⁴ Schwartzbaum 1977a: p.225.

⁹⁵ Ghislain 1980a, 1993a.

⁹⁶ Nys 1991a, 1993a.

⁹⁷ Voisin 1865a, 1869f.

⁹⁸ Bergmans 1998a.

⁹⁹ Rolland 1944c, 1946a.

¹⁰⁰ Moris 2009a.

¹⁰¹ Rolland 1943a.

¹⁰² Amand 1954a, 1970a, 1980a.

¹⁰³ Verslype 1994a; Siebrand & Verslype 1996-1997a, 1997a, Brulet & Verslype 1999a; Brulet 2010a, 2012a.

¹⁰⁴ Samenvattende publicatie: Brulet 2012a.

¹⁰⁵ Rolland 1934a, 1937a.

worden genomen voor dit overzicht van de wetenschappelijke stand van zaken met betrekking tot de Doornikse kathedraal.

De datering van de kathedraal

De grote aandacht voor de dateringskwestie is te verklaren uit het feit dat de toch al schaarse bronnen weinig specifieke informatie bieden over de bouwgeschiedenis van de kerk. Dit gebrek aan eenduidige informatie zorgde ervoor dat er veel ruimte was voor interpretatie. De discussie over de datering woedde al volop in de 19de eeuw. Op het 24ste congres van de Belgische Federatie voor Oudheidkunde in 1921 waren de aanwezigen het slechts over twee data eens geworden: in 1141 was de kathedraal in aanbouw, aangezien in dat jaar een visioen is gemeld dat plaatsvond in de *nova fabrica* (lett. het nieuwe werk: nieuw gebouw of bouwdeel) van de kathedraal, en in 1198 voorzag bisschop Stephanus van Doornik in de benodigde middelen ter overwelving van koor en transept.¹⁰⁶

Korte tijd later zou Paul Rolland als eerste alle bekende vermeldingen in geschreven bronnen die een relatie zouden kunnen hebben met de kathedraal op een rij zetten.¹⁰⁷ Hij kwam tot de volgende dateringen:

- 1110 Begin van de bouw bij het koor op grond van een vermelding bij Jean Cousin, volgens Rolland al snel onderbroken ten gunste van de bouw van het schip, aangezien dit het oudste bouwdeel van de 12de-eeuwse kerk was.
- 1141 Het schip is voltooid, vanwege de vermelding van een *nova fabrica* in de *Vita Eleutherii secunda*.
- 1146 Hervatting van de bouw aan de oostzijde met een nieuw plan voor transept en koor, ingegeven door de herwonnen bisschoppelijke autonomie in 1146.
- 1171 Voltooiing op grond van de vermelding van de wijding in 1171 in de kroniek van Sigebert van Gemblours.
- 1198 Begin overwelving van transept en koor, dankzij een gift van bisschop Stephanus.
- 1213 Wijding van de gewijzigde kathedraal, inclusief torens, op grond van de vermelding van een wijding in de Kroniek van Villers.

Sinds Paul Roland deze opstelde, is de relatieve chronologie van de kathedraal – de bouw van het schip werd gevolgd door die van het transept en het koor – nauwelijks meer een punt van discussie geweest. Alleen Élie Lambert betoogde nog in 1952 dat de lagere delen van het transept ouder waren dan het schip.¹⁰⁸ Een 11de-eeuws koor zou eerst een lager transept hebben gekregen dat na de bouw van het schip (gereed 1171) verhoogd en overwelfd was (vanaf 1198). Georges Gaillard verwierp deze chronologie korte tijd later.¹⁰⁹ Hij meende dat het Karolingische koor er nog tot in de 12de eeuw gestaan had. Het schip zou voltooid zijn in 1141 en vervolgens zou, na een korte onderbreking, het transept zijn gebouwd en voltooid in 1171. Een 12de-eeuws koor was volgens hem nooit gebouwd. Terwijl Genicot ernstig twijfelde, liet Joseph Cornet overtuigend zien dat het 12de-eeuwse koor destijds wel degelijk

¹⁰⁶ Saintenoy 1921a.

¹⁰⁷ Rolland 1934a.

¹⁰⁸ Lambert 1953a: p.81-89.

¹⁰⁹ Gaillard 1958a: p.51-54; Gaillard 1962a: p.63-67.

gebouwd is, maar in 1242 plaats moest maken voor het 13de-eeuwse koor.¹¹⁰ Tevens liet hij zien dat het gehele transept, ook in de lagere delen, na het schip is gebouwd.¹¹¹ Omdat het onderzoek van Cornet nooit gepubliceerd is, hebben deze resultaten, zoals reeds eerder opgemerkt, nauwelijks enige doorwerking gehad in de literatuur.

De interpretatie van de belangrijkste data van Rolland leidde tot verschillende conclusies. De vermelding van het begin van de werkzaamheden in 1110 die Rolland hanteerde, is afkomstig uit de vroeg-17de-eeuwse geschiedenis van Doornik van Jean Cousin, die de datum op het huidige (13de-eeuwse) koor betrok.¹¹² Héliot en Cornet twijfelden aan de betrouwbaarheid van deze datum. Zij dateerden het begin van de werkzaamheden aan het schip in de periode 1120-1140, waarbij Héliot bij de wijding van 1171 ook het transept betrokken was, terwijl volgens Cornet deze alleen betrekking had op het schip.¹¹³

Over de vermelding van de *nova fabrica* in 1141 merkte Joseph Cornet heel terecht op dat deze op ieder recent bouwdeel van de kathedraal kon slaan. Het enige wat deze vermelding aangeeft, is dat er in 1141 een nieuw bouwdeel in aanbouw of juist gereed was.¹¹⁴

Het einde van de personele unie met Noyon in 1146 was voor Paul Rolland van gewicht, maar werd na hem van minder belang geacht voor de bouw van de kathedraal. Hij zag in de komst van de eigen bisschop een impuls voor de kathedraalbouw. Op dit punt wordt verderop nog teruggekomen.

De wijding van 1171 is voor de meeste auteurs één van de harde data. Rolland kwam ook met tal van ondersteunende argumenten voor de voltooiing van de kathedraal omstreeks 1170, zoals schenkingen ten behoeve van de eredienst.¹¹⁵ Voor hem had de wijding betrekking op de hele kerk, waarbij hij betoogde dat het koor al eerder beschikbaar was dan het transept. Ook de kruisribgewelven in transept en koor waren volgens hem van later datum. Héliot volgde Rolland hierin.¹¹⁶ Genicot meende dat het alleen om de nieuwbouw van schip en transept ging, terwijl Cornet betoogde dat het alleen het schip betrof. Schwartzbaum dateerde het transept, op grond van de vergelijking van de sculptuur, in de periode 1160-1170.¹¹⁷

De interventie van bisschop Stephanus is de enige administratieve bron die feitelijk over de bouw van de 12de-eeuwse kathedraal gaat. Zijn forse schenking ter voltooiing van de afdekking en de stoffering van de kerk is tot nu toe altijd gezien als een schenking om de oostpartij te voltooiën, hetzij omdat deze onvoltooid was, hetzij om deze alsnog te overwelven.¹¹⁸ Het einde van deze werkzaamheden zou dan in het begin van de 13de eeuw zijn gevierd met een kerkwijding in 1213, waarna, aldus Cornet, nog tot 1218 aan de torens werd gewerkt. In dat jaar sluiten de thesaurier van het kapittel en de meesters van de kerkfabriek een akkoord over de giften aan de kathedraal, waarin de voltooiing van het gebouw gemeld wordt. Volgens Cornet is de wijding van 1213 de wijding van de compleet voltooide kathedraal met uitzondering van de bovenste bouwlagen van enkele torens.¹¹⁹

¹¹⁰ Genicot 1970a: p.16-17. Cornet 1970a: p.150-157.

¹¹¹ Cornet 1970a: p.127-129.

¹¹² Cousin 1619-1620a, 3: p.133. Rolland 1934a: p.134.

¹¹³ Héliot 1969a: p.48; Cornet 1970a: p.185.

¹¹⁴ Cornet 1970a: p.188-189.

¹¹⁵ Rolland 1934a: p.126.

¹¹⁶ Héliot 1956a: p.68.

¹¹⁷ Schwartzbaum 1977a: p.225.

¹¹⁸ Joseph Cornet (1970a) is in de recente historiografie een eenling door het begin van de bouw van het transept na 1171 te zien.

¹¹⁹ Cornet 1970a: p.144, 198.

De plaats van de kathedraal binnen de architectuur van zijn tijd

Veel auteurs hebben zich uitgesproken over de herkomst van de aan de Doornikse kathedraal gebruikte motieven. Opvallend is dat de discussie over dit onderwerp nagenoeg exclusief ging over regio's die invloed zouden hebben uitgeoefend op de kathedraal. Weliswaar werden in het debat ook concrete overeenkomsten genoemd tussen de Doornikse kathedraal en specifieke kerken elders, maar deze werden steeds gezien binnen een veronderstelde regionale bouwkunst met specifieke kenmerken.

In de 19de eeuw zagen de geleerden de herkomst van de Doornikse architectuur voornamelijk in de "Lombardische stijl" waarvan de plattegrond en de bouwvormen via Duitsland – vooral via het Rijnland – tot Doornik waren gekomen.¹²⁰ Louis Cloquet meende dat er zelfs sprake was van een rechtstreeks band met Noord-Italië.¹²¹ Anderen zagen vooral relaties met het Rijnland op grond van de klaverbladvormige plattegrond.¹²²

Na zijn studie over de chronologie van de Doornikse kathedraal wijdde Paul Rolland een uitgebreid artikel aan de geografische herkomst van de architectuur.¹²³ Hij kwam tot de conclusie dat er vooral sprake was van een kerk die sterk beïnvloed was door de Normandische kerkarchitectuur, die eind 11de en begin 12de eeuw in Normandië en Engeland verrees. De opbouw van de lichtbeuk in een dubbele wandstructuur met loopgangen, zoals die in Normandië en Engeland te vinden is, is ook toegepast in Doornik.¹²⁴ Hij wees ook op de intensieve handelsrelaties met Engeland, waar kunstwerken van Doornikse steen werden geïmporteerd. Lombardische invloed zag Rolland alleen in de stijl van het beeldhouwwerk.¹²⁵ In haar dissertatie uit 1977 liet Elizabeth Schwartzbaum inderdaad zien dat er belangrijke overeenkomsten zijn tussen het beeldhouwwerk aan de Doornikse kathedraal en de Noord-Italiaanse beeldhouwkunst aan het begin van de 12de eeuw.¹²⁶

Het belang van de Anglo-Normandische architectuur voor de Doornikse kathedraal is sinds Paul Rolland door de meeste auteurs die zich wat uitgebreider met de kathedraal hebben bezig gehouden, onderschreven. Wel legden sommigen de nadruk op Engelse voorbeelden en minder op Normandische.¹²⁷ Joseph Cornet zag ook invloed van de regionale architectuur en noemde daarbij Saint-Vincent in Soignies, Sint-Donaas in Brugge en Sint-Baafs in Gent.¹²⁸

Naast algemene vragen over de herkomst van de architectuur van de kathedraal hebben diverse auteurs de herkomst van onderdelen van het ontwerp onderzocht. De conclusies hiervan lopen in grote lijnen parallel aan de algemene analyses die hierboven zijn besproken. Joseph Cornet vatte de deelanalyses als volgt samen: "[...] de geniale architecten hebben geput uit het Normandische repertoire, en een origineel en krachtig bouwwerk geschapen dat afstand neemt van de gebouwen die tot inspiratie hadden gediend."¹²⁹ Cornet wees verder op het zeer brede transept en stelde dat dit kenmerkend was voor bedevaartskerken.¹³⁰

¹²⁰ Reussens 1871-1875a: I, p.339.

¹²¹ Cloquet 1893a: p.216-230.

¹²² Le Maistre d'Anstaing 1842-1843a: I, p.96-97. Enlart 1927b: p.246.

¹²³ Rolland 1937a.

¹²⁴ Rolland 1940a: p.169-188.

¹²⁵ Rolland 1937a: p.263.

¹²⁶ Schwartzbaum 1977a: p.215. Schwartzbaum 1982a: p.203-222.

¹²⁷ Héliot 1962-1964a: p.65-66. Cornet 1970a: p.208-209.

¹²⁸ Cornet 1970a: p.207-208.

¹²⁹ Cornet 1970a: p.213: « [...] deux architectes de génie ont puisé dans le répertoire normand, mais ont créé une œuvre originale et forte qui prend ses distances d'avec les monuments qui l'ont inspiré. » [sic].

¹³⁰ Cornet 1970a: p.214.

Het bezwaar tegen al deze analyses is dat zij uitgaan van architectuur die regionaal bepaald zou zijn, vaak gekwalificeerd als regionale bouwscholen of *Kunstlandschaften*. De indeling van de middeleeuwse architectuur in regio's op basis van vermeende bouwtradities en artistieke uitgangspunten is sinds de jaren '70 steeds verder onder druk komen te staan, omdat dit 'streekeigene' geen rekening hield met de (vooraanstaande) rol van de opdrachtgever en geen recht deed aan diens streven om zijn maatschappelijke positie en pretenties in de architectuur tot uitdrukking te laten komen. Bovendien bleek het onmogelijk om geografische grenzen vast te stellen voor de betreffende 'regio's'.¹³¹ De studies naar de architectuur van de Doornikse kathedraal zijn echter alle nog uit de periode dat regionale indelingen de basis vormden van de architectuurgeschiedschrijving van de Middeleeuwen. Veelbetekend in dit verband is dat één van de meest recente en wat uitgebreidere besprekingen van de Doornikse kathedraal in een overzichtswerk: het boek *Belgique romane*. Dit 71ste deel in de grote serie boeken over romaanse kunst in Franse en Europese 'regio's' van uitgeverij *Zodiaque* laat beter dan welk ander deel in de serie zien dat er geen enkele overkoepelende samenhang is in de architectuur van de 11de en 12de eeuw in het gebied dat sinds 1839 België vormt.¹³²

De betekenis van de architectuur van de Doornikse kathedraal

Zoals al aan de orde kwam, is de vraag waarom er in de 12de eeuw een nieuwe kathedraal werd gebouwd, nauwelijks als zodanig gesteld. Nu geldt dat voor veel kerkgebouwen. De architectuurgeschiedenis gaat er impliciet vanuit – en op zich niet ten onrechte. Dat er in de Middeleeuwen sprake was van een grote bouwlust bij kerkelijke instellingen, maar ook bij vorsten, adel en steden, die gevoed werd door een onderlinge politieke en religieuze wedijver. Maar dit algemene beeld verklaart op geen enkele wijze het concept en het aanzien van de individuele gebouwen. Tevens wordt er in de meeste gevallen voorbij gegaan aan de representatiefunctie die kerkelijke architectuur, gezien zijn bijzondere aard, altijd heeft. Als het om de Doornikse kathedraal gaat, hebben enkele auteurs zich hierover in zeer algemene termen geuit. Paul Rolland zag in het herkrijgen van een eigen bisschop de aanleiding voor de bouw van de grootse oostpartij, zonder zich over de vormenkeuze te buigen.¹³³ Pierre Héliot daarentegen was aanvankelijk van oordeel dat de onafhankelijkheid van het bisdom in 1146 nauwelijks van invloed was geweest op de kathedraalbouw, aangezien de inkomsten van het kapittel – die hij als doorslaggevend beschouwde voor de bouw van de kathedraal – niet hoger zouden zijn geworden.¹³⁴ Later vroeg Héliot zich wel af of het transept niet gebouwd was “om de late wederopstanding van een bisschoppelijke zetel te vieren, die te lang in bijna buitenlands gebied verbannen was geweest.”¹³⁵ Joseph Cornet onderkende dat het herkrijgen van de kerkelijke autonomie een keerpunt in de geschiedenis van het bisdom was. Hij overwoog of dit niet de aanleiding was geweest voor de bouw van de gehele kathedraal, maar vanwege de vermelding van een *fabrica nova* uit 1141 concludeerde hij dat de kerk al in 1140 was begonnen en dus niet het gevolg kon zijn van de herwonnen onafhankelijkheid.¹³⁶ Cornet zag vooral in de veronderstelde groei van de pelgrimages naar Doornik de aanleiding voor de bouw van een nieuwe grote kathedraal.¹³⁷ Dankzij giften van pelgrims zou het kapittel de middelen hebben gehad om een monumentale bedevaartskerk te bouwen. Het herkrijgen van een eigen bisschop was daarbij van secundair

¹³¹ Mekking 1986a: p.44-58. Peeters 1991a.

¹³² Barral i Altet 1989a.

¹³³ Rolland 1934a: p.129.

¹³⁴ Héliot 1956a: p.62.

¹³⁵ Héliot 1969a: p.88.

¹³⁶ Cornet 1970a: p.189-190.

¹³⁷ Cornet 1970a: p.199.

Inleiding

belang, zo meende hij. Daarnaast koppelde Cornet het begin van de bouw aan de hervorming van de kapittelstatuten door bisschop Simon van Vermandois omstreeks 1135.¹³⁸

Ook Luc-Francis Genicot zag geen aanleiding om de terugkeer van de bisschop in 1146 als een reden voor de herbouw van de kathedraal te zien. Wel merkte hij op dat het herwinnen van de onafhankelijkheid de hoge clerus van Doornik de aangezet kan hebben gevormd om de aanspraken op bisschoppelijke autonomie te bevestigen door middel van de architectuur. Deze suggestie heeft Genicot echter niet verder uitgewerkt. Alleen bij het 13de-eeuwse koor van de Doornikse kathedraal hebben Dieter Kimpel en Robert Suckale zich gebogen over de betekenis ervan als zichtbaar teken van de toegenomen koninklijke invloed in de noordelijke bisschopsstad.

Een analyse van de kathedraal in relatie tot de geschiedenis van het Doornikse bisdom en de context waarin het gebouw tot stand kwam, werd echter nog niet eerder uitgevoerd. Ook naar de motieven voor de keuze van de concepten van de diverse delen van de kathedraal en de wijze waarop deze werden gematerialiseerd in de architectuur van het 12de-eeuwse gebouw, is tot nu toe geen systematisch onderzoek gedaan.¹³⁹ Het voorliggende onderzoek beoogt een eerste poging in die richting te zijn.

0.2A Tournai, cathédrale Notre-Dame, zicht vanuit het zuidoosten. Rechts het 13de-eeuwse koor, in het midden het transept met de vijftorengroep en links het lagere schip.

¹³⁸ Cornet 1970a: p.199.

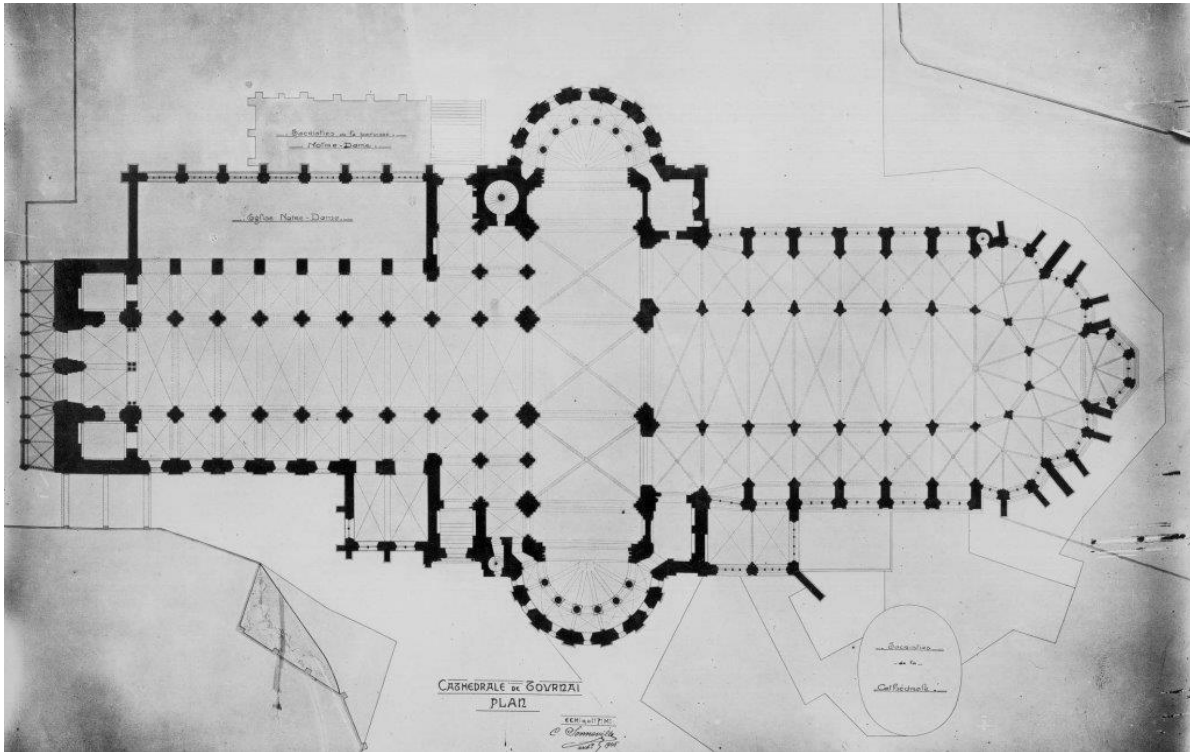
¹³⁹ Een eerste aanzet op het congres van de FIDEM in 1998 in Barcelona: Westerman 2005a: p.359-374.

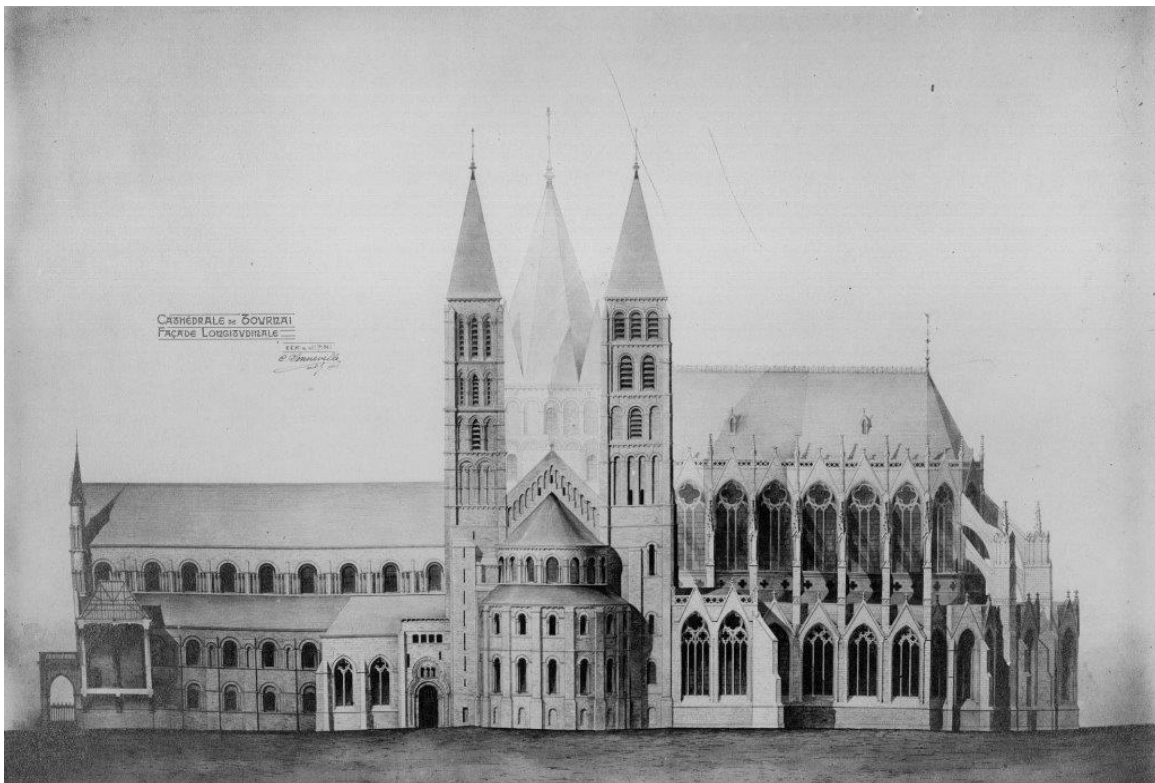
0.3A Tournai, cathédrale Notre-Dame¹⁴⁰, doorsnede over het schip transept richting het oosten en aanzicht van het transept vanuit het westen, Constant Sonnevillle, 1905.

¹⁴⁰ In de bijschriften bij de afbeeldingen zijn plaats- en objectnamen gebruikt, die thans de officiële naam zijn.

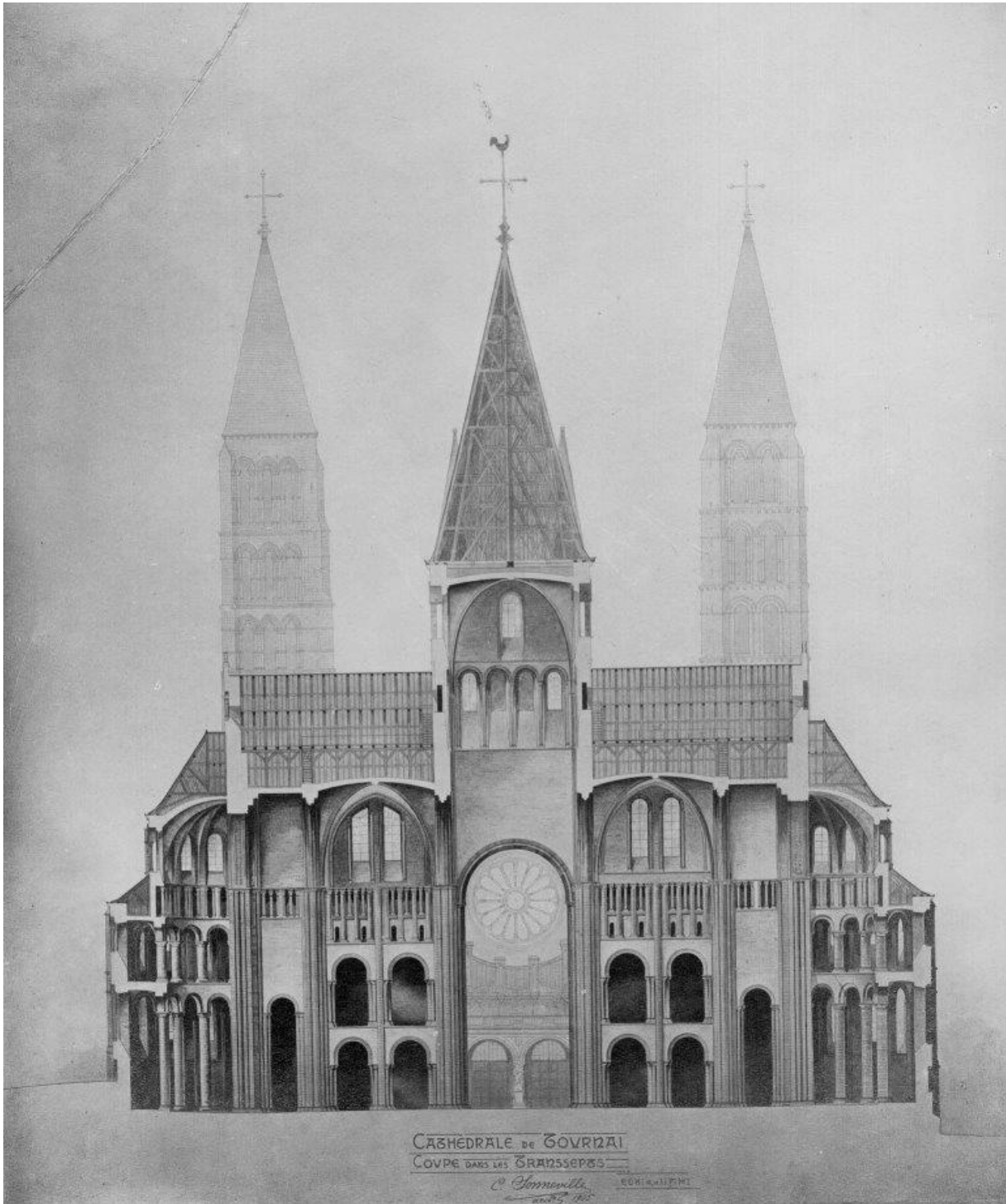
Inleiding

0.4A Tournai, cathédrale Notre-Dame, plattegrond, Constant Sonneville, 1905, voor de verwoesting van de kapel tegen de noordzijde van het schip.

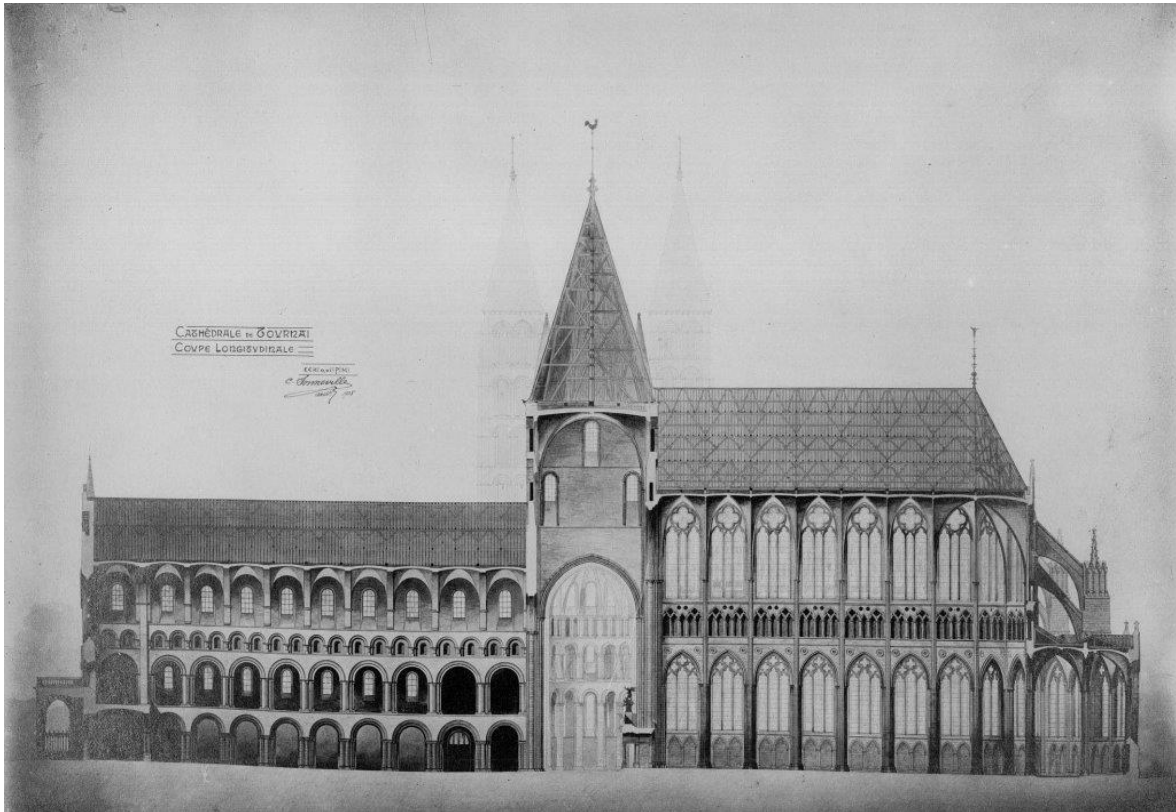

0.5A Tournai, cathédrale Notre-Dame, opstand, zuidzijde, Constant Sonneville, 1905.

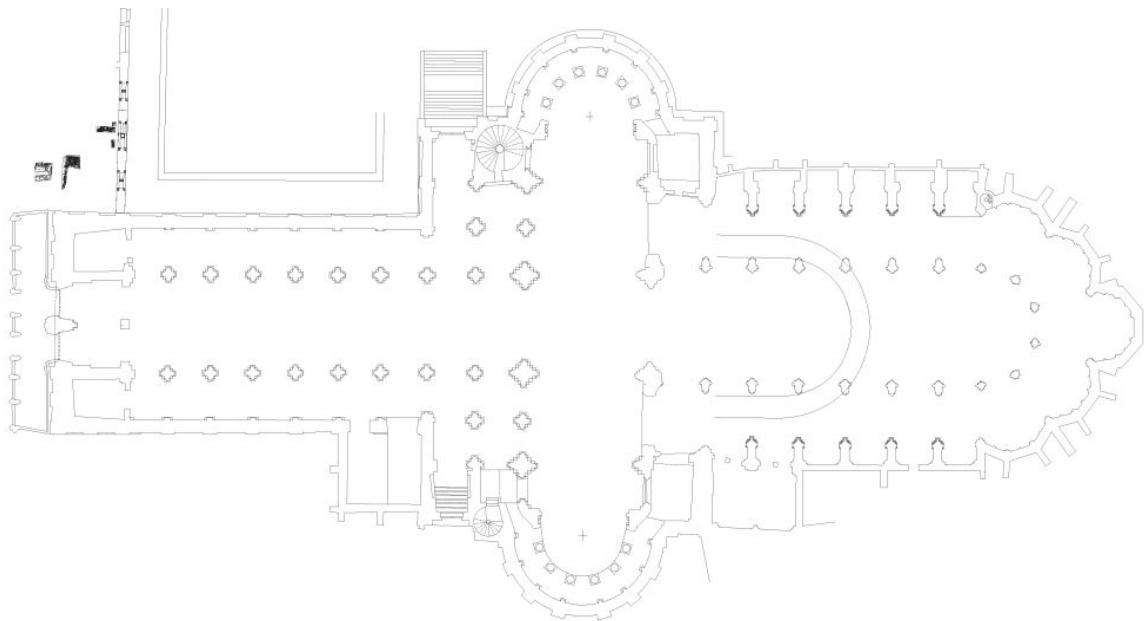

0.6A Tournai, cathédrale Notre-Dame, doorsnede over het transept richting het westen, Constant Sonnevill, 1905.

Inleiding

0.7A Tournai, cathédrale Notre-Dame, doorsnede in de lengterichting, Constant Sonnevillé, 1905.

0.8A: plattegrond van de kathedraal (uit: Deléhouzée & Westerman 2013a).